

Makiewicz Tadeusz, *Znaczenie sakralne trackich i dackich domowych ołtarzy ornamentowanych*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1990, t. 5, s. 73–90.

<https://doi.org/10.14746/bp.1990.5.6>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52685>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

ZNACZENIE SAKRALNE TRACKICH I DACKICH DOMOWYCH OŁTARZY ORNAMENTOWANYCH

TADEUSZ MAKIEWICZ

ABSTRACT. Makiewicz Tadeusz, *Znaczenie sakralne trackich i dackich domowych ołtarzy ornamentowanych* (The sacral significance of Thracian and Dacian clay ornamented altars at homes). *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, V, Poznań 1990, Adam Mickiewicz University Press, pp. 73 - 89, 8 figs. ISBN 83-232-0007-6. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

The article discusses the sacral significance of the clay ornamented altars-hearths which occur in the area of Bulgaria (4th-3rd centuries B.C.) and Rumunia (2nd-1st centuries B.C.), mainly in residential houses but also in buildings of a special character and in the barrows. The article contains characterization of altars, their ornamentation, situational context and co-occurring objects. The analysis of all elements showed that they were the altars to the home guardian deities. The basic rites took place at home but these deities also played the functions of guardian deities on the state and tribal scale. The analysis of transformations of altars, their form and character of buildings showed that primarily it was a purely home cult which becomes the cult of a social group and its rites were celebrated also in separate temples.

Tadeusz Makiewicz, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of Prehistory of Adam Mickiewicz University), al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polska – Poland.

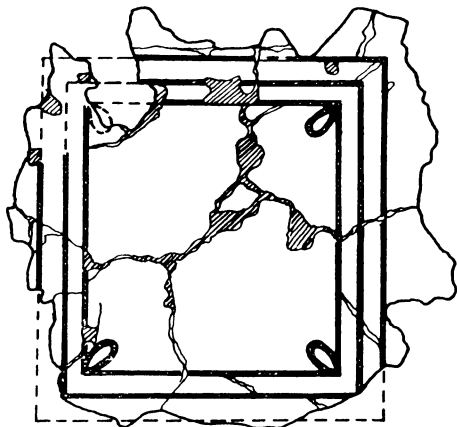
Z szeregu stanowisk archeologicznych na terenie Bułgarii i Rumunii znane są odkrycia interesujących obiektów, które można określić jako gliniane ołtarze lub paleniska ornamentowane¹. Należy podkreślić, że obiekty tego typu o zróżnicowanej chronologii znane są z wielu krajów Europy, a mianowicie także z Ukrainy, Francji, Czechosłowacji, Polski, Anglii, Danii i RFN². Tak więc obiekty trackie i dackie stanowią fragment szerszego zjawiska kulturowego. Odkrywane one były w obrębie domostw mieszkalnych, budynków o charakterze specjalnym, takich jak pałace

¹ Čičikova 1975, s. 180 n.

² Pełne zestawienie wraz z opisem: Makiewicz 1976, s. 103 n.; 1977, s. 179 n.

królewskie (Seuthopolis)³, domostwa wodzów plemiennych (Popești)⁴, świątynie (Cîrlomănești i Vladiceasca)⁵, a na terenie Tracji także w kurhanach⁶.

Znane są one w chwili obecnej z 16 stanowisk, po połowie z terenu Tracji i Dacji⁷, jeden zaś obiekt wiążący się wyraźnie ze środowiskiem trako-dackim pochodzi z dorzecza Dniepru na Ukrainie⁸. Zdecydowana większość palenisk trackich wyróżnia się ornamentyką o rozbudowanych wzorach, z użyciem niekiedy bardzo bogatego zdobnictwa geometrycznego i roślinnego (ryc. 1–6). Wyjątkowo występują

Ryc. 1. Seuthopolis (Bułgaria). Plan ołtarza glinianego

także motywy zwierzęce (Seuthopolis – węże), liter greckich (Swesztari) lub brązowe nity (Płowdiw – Nebet Tepe i Kabile), a także malowanie (Seuthopolis). Natomiast paleniska dackie odznaczają się wyraźnie skromniejszym zdobnictwem. Także w Seuthopolis liczne były ołtarze gliniane o zdobnictwie wyraźnie prostszym w postaci pojedynczych czworoboków, czworoboków koncentrycznych i czworoboków z przekątnymi tworzącymi krzyż⁹. W środowisku dackim zaś, konkretnie w Popești, wystąpiły obiekty o zdecydowanie bogatszej ornamentyce (ołtarz – palenisko z domu wodza oraz luźny fragment z tejże miejscowości), wyraźnie nawiązujące swym charakterem

do zdobnictwa ołtarzy trackich¹⁰. Poza tym o ich zasadniczym pokrewieństwie świadczy także sam kształt niektórych ołtarzy dackich, a konkretnie z Cîrlomănești, Popești i Vladiceasca, które miały formę ostrosłupa ściętego, identycznie jak wszystkie obiekty trackie¹¹.

Do niedawna pomiędzy ołtarzami trackimi a dackimi istniała wyraźna luka chronologiczna, wynosząca około 200 lat, lecz nowe odkrycia w Koczan (Bułgaria)

³ Dimitrov 1957A, s. 199 n.; 1960, s. 3 n.; 1961, s. 91; Čičikova 1975.

⁴ Vulpe 1955, s. 239 n.; 1957, s. 227 - 246; 1959, s. 307 - 313; 1960, s. 321 - 327; 1966, s. 31 n.

⁵ Babeș 1977, s. 32 n.; Trohani 1975, s. 151 n.; 1976, s. 87 n.

⁶ Feher 1935, s. 106 - 115; Kitov 1977, s. 12 n., 19 - 20.

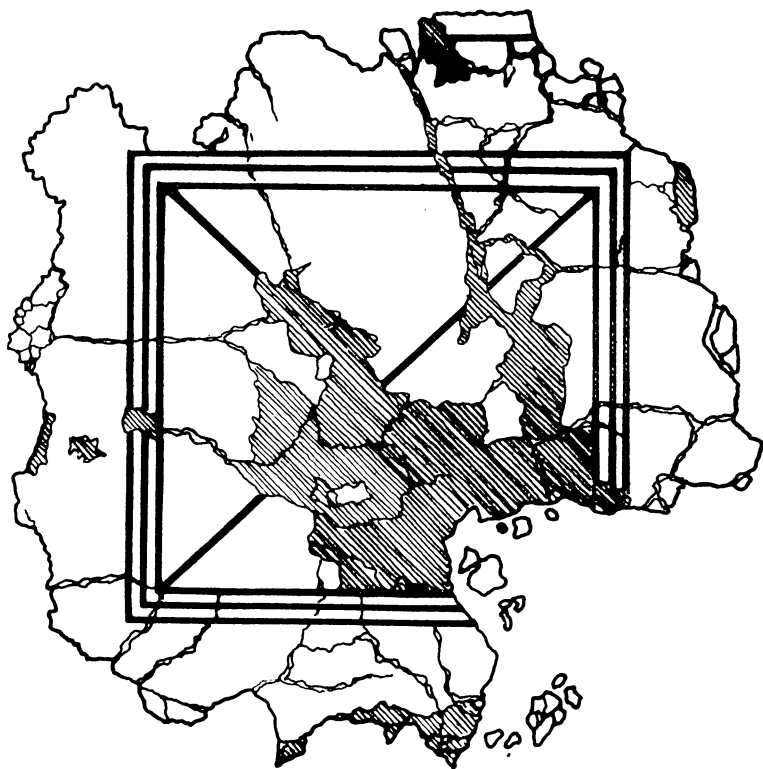
⁷ Zob. Makiewicz 1976, s. 132; 1977.

⁸ Dobrovolskij 1960, s. 148 - 149; Viazmitina 1969, s. 132 - 133.

⁹ Čičikova 1975, s. 182 - 183.

¹⁰ Makiewicz 1976, s. 119 - 120; 1977, s. 180 n.

¹¹ Vulpe 1966, s. 31 n., fig. C; Babeș 1977, s. 340 - 341; Trohani 1975, s. 58; 1976, s. 90 - 91; Makiewicz 1976, s. 119 - 120, ryc. 13 - 16.

Ryc. 2. Seuthopolis, wg M. Čičikovej i D.P. Dimitrova. Plan ołtarza glinianego

i Cîrlomănești, o bardzo zbliżonej lub wręcz identycznej chronologii¹², pozwoliły na całkowite wyeliminowanie tej luki czasowej. W odniesieniu do obiektów dackich można stwierdzić, że zdecydowana ich większość jest zdobiona wzorami, które uznać można za wybitnie uproszczone motywy ornamentacyjne ołtarza w budynku absydowym w Popești, który nawiązuje wyraźnie swym zdobnictwem do ornamentyki obiektów trackich z terenu Bułgarii.

Ze względu na charakter badań bułgarskich i brak precyzyjniejszej chronologii niemożliwe jest przeanalizowanie problemu ewentualnych przemian zdobnictwa, a więc kwestii, czy ornament bardzo prosto zdobionych ołtarzy w Seuthopolis jest cechą chronologiczną czy też wiąże się raczej z domami uboższymi. Trudna jest też kwestia problemu zabytków występujących przy ołtarzach. Wydaje się jednak, że wiążą się z nimi figurki kultowe typu chenet. Figurka taka wystąpiła w Koczan, a współwystępowanie takie jest wielce prawdopodobne w wypadku Seuthopolis,

¹² Babeș 1977, s. 90 - 91 oraz informacje listowe dra M. Babeșa (Bukareszt) i dr Diany Gergowej (Sofia).

Płowdiw – Nebet Tepe i Strelczy¹³ (kurhan Żaba Mogiła). Także dla terenu dackiego istnieją argumenty przemawiające za związkiem tych figurek z paleniskami ornamentowanymi, a figurka taka wystąpiła przy palenisku w Złotej Bałce¹⁴ (Ukraina). Tak więc w obrębie grupy trako-dackiej widoczne jest w ornamentyce wyraźne uproszczenie i barbaryzacja ornamentyki, przy czym obiekty położone na północ od Dunaju mają zdecydowanie prostsze zdobnictwo. Jednocześnie w wypadku obiektów młodszych występują zabytki o wyjątkowym charakterze, czego nie notuje się przy obiektach starszych.

Jeśli chodzi o interpretację ołtarzy ornamentowanych, to pierwszy wypowiedział się D.P. Dimitrov, który podkreślając helleński charakter architektury Seuthopolis stwierdził, że gliniane paleniska zdobione różnorodnymi wzorami były wyraźnie elementem autochtonicznym i sądzi, że wiązały się one z jakimś kultem domowym Traków¹⁵. Interpretacje Dimitrova rozwinęła M. Čičikova¹⁶, która po ogólnym omówieniu charakteru i zdobnictwa ołtarzy stwierdza, że są one niewątpliwie dziełem miejscowych majstrów, a ich zdobnictwo ma charakter symboliczny. Duże znaczenie przywiązuje autorka do okazów znalezionych w jednym pomieszczeniu pałacu królewskiego w Seuthopolis, gdzie znajdowała się płyta z inskrypcją świadczącą, że była tutaj świątynia Kabirów – Wielkich Bogów Samotrackich. Na tej podstawie wnosi, że ołtarz ten wiązał się właśnie z kultem Kabirów, natomiast w odniesieniu do innych przypuszcza, że część z nich mogła się wiązać z tracką boginią ogniska domowego, odpowiedniczką Hestii, inne zaś na podstawie symboliki zdobnictwa wiąże ona z bogiem Władcą Nieba lub z Dionizosem.

Autorka poświęca także wiele uwagi kwestii genezy tych obiektów, uważając, że mają one dokładne analogie w kręgu minojsko-mykeńskim w III - II tys. p.n.e. i uważa je za pierwowzory interesujących nas obiektów¹⁷. W literaturze rumuńskiej nie poświęcono wiele uwagi ornamentowanym paleniskom glinianym, podkreślając jedynie fakt, że staranne wykonanie i fakt zdobienia odróżniają je od zwykłych palenisk użytkowych. Zwracano także uwagę na fakt częstego ich występowania w budowlach o charakterze wyjątkowym, uważanych na tej podstawie za obiekty o przeznaczeniu kultowym¹⁸.

¹³ Čičikova 1975, s. 194; Dimitrov, Čičikova 1978, s. 52 n.; Kitov 1977, s. 19; Pejkov 1980, s. 239 n.

¹⁴ Viazmitina 1969, s. 130 n.

¹⁵ Dimitrov 1957A, s. 207 - 208.

¹⁶ Čičikova 1975, s. 193 - 194, Dimitrov, Čičikova 1978, s. 48 - 52.

¹⁷ Čičikova 1975, s. 185, 188 - 189; Dimitrov, Čičikova 1978, s. 50.

¹⁸ *Colectivul...*, s. 194; Vulpe 1955, s. 245; 1957, s. 234; Leahu 1965, s. 60 - 61; Turcu 1979, s. 85 - 89; Babeş 1977, s. 341; Trohani 1975, s. 158; 1976, s. 90.

ZNACZENIE SAKRALNE OŁTARZY TRACKICH

Interpretacja znaczenia sakralnego ołtarzy trackich ma istotne znaczenie z dwóch powodów. Po pierwsze więc — odkryto tutaj znaczną liczbę tych obiektów (około 40), przy czym występują one w dość zróżnicowanych sytuacjach, a także — co jest istotne z praktycznego punktu widzenia — spora ich część została już opublikowana. Po wtóre, ołtarze trackie stanowią pierwszy człon wyraźnego ciągu genetyczno-rozwojowego, który poprzez paleniska dackie, obiekty z terenu Czechosłowacji i Polski sięga Danii i północnych Niemiec¹⁹. Na wstępie należy się zastanowić, na ile pełne i przekonujące są interpretacje D.P. Dimitrova i M. Čičikovej. W naszym przekonaniu, nie można się zgodzić z interpretacją genezy tych ołtarzy w ujęciu M. Čičikovej, analogie zaś z kręgu kultury minojsko-mykeńskiej mają charakter pozorny. Autorka przytacza więc obiekty wykonane rzeczywiście z gliny i ornamentowane, lecz są to bądź płyty ofiarne służące do składania w ofierze porcji żywności dla bóstw, bądź też monumentalne ołtarze o średnicy 3,5 - 4 m, znajdujące się w megaronie przed tronem królewskim²⁰.

Znacznie silniejszy ciężar gatunkowy posiada jednak inny argument. Tak więc C.G. Yavis w swej podstawowej monografii ołtarzy greckich stwierdza, że około XII - X wieku p.n.e. następuje zasadnicza zmiana w formach ołtarzy i pomiędzy aparaturą ołtarzową egejsko-mykeńską a ołtarzami helleńskimi nie ma żadnych typów łączących. Równocześnie zmienia się całkowicie koncepcja obrzędów religijnych, gdyż podstawowe znaczenie zyskuje ofiara całopalna, nie znana całkowicie w kręgu egejsko-mykeńskim. Oczywiście zjawiska te są ściśle ze sobą powiązane²¹. Tak więc mamy tutaj do czynienia z wyraźnym przerwaniem tradycji sakralnej i w kręgu minojsko-mykeńskim nie można szukać analogii strukturalnych dla ołtarzy trackich. Natomiast w odniesieniu do samej interpretacji znaczenia sakralnego ołtarzy trackich M. Čičikovej uważamy, że podstawowe wątpliwości budzi fakt, iż autorka nie proponuje całościowej interpretacji tej grupy zabytków, lecz stosuje ujęcie typu *ad hoc*, opierając się na wyrwanych elementach ornamentyki. Zasadnicze wątpliwości budzi także fakt, że ołtarze z domów wiązane są z jednym kręgiem wierzeń, a ołtarze z domniemanego pałacu królewskiego Seuthesa III z innym kręgiem wierzeń, a więc jedno — z kultem Kabirów, a drugie — z wyposażeniem sali tronowej jako główny ołtarz królewski.

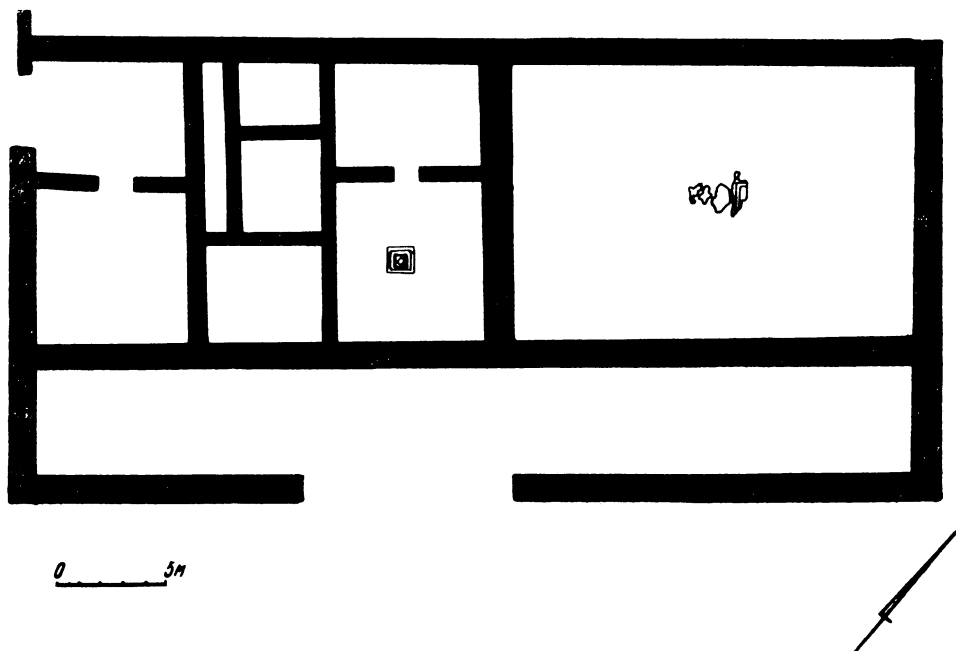
Naszym zdaniem interpretacja jednego z tych ołtarzy jako wiążącego się z kultem Kabirów, mimo jednoznacznego świadectwa epigraficznego, nie jest całkowicie przekonująca. W wielkiej budowli w Seuthopolis (ryc. 3), uważanej za pałac króla Seuthesa III, odkryto 2 ołtarze gliniane. Jeden z nich, o znacznych rozmiarach, znajdował się w wielkiej sali we wschodniej części całej budowli, określanej ze względu

¹⁹ Makiewicz 1976, s. 139 - 140, 156.

²⁰ Yavis 1949, s. 13 - 14; Dimitrov, Čičikova 1978, s. 50 - 51.

²¹ Yavis 1949, s. 87 n.

Ryc. 3. Seuthopolis, wg M. Čičikovej i D.P. Dimitrova. Plan pałacu króla Seuthesa III z lokalizacją ołtarzy glinianych

na rozmiary i rodzaj dekoracji jako sala reprezentacyjna. Przylegały do niej dwa niewielkie pomieszczenia, położone jedno za drugim. W jednym z nich odkryto wzmiankowany ołtarz gliniany (ryc. 4), w drugim zaś płytę marmurową z długim napisem w języku greckim, zawierającym tekst przysięgi, gdzie m. in. stwierdzono, że 1 egzemplarz płyty z tą przysięgą zostanie umieszczony w świątyni Wielkich Bogów (Kabirów)²². Na tej podstawie D. P. Dimitrov i M. Čičikova uważają te dwa pomieszczenia za świątynię Kabirów, a gliniane quasi-paleniska – za ołtarze związane z obrzędami tego kultu. Stwierdzić trzeba, że sam kształt architektoniczny tej części pałacu nie dostarcza żadnych przesłanek do uznania go za odrębną świątynię i gdyby nie fakt znalezienia płyty z inskrypcją, nigdy nie doszłoby do takiej interpretacji. Nie ma tutaj żadnych elementów typowych dla sanktuariów Kabirów. Znajdowały się w nich zawsze wewnętrzne absydy, przy których występowały paleniska – eschary i bothrosy. W literaturze przyjmuje się, że absyda naśladować miała pieczarę – siedzibę bóstw chtonicznych, do których zaliczano Kabirów²³. Tak więc nawet jeśli płyta inskrypcyjna odkryta została w swym pierwotnym położeniu, to wydaje się, że nie rozstrzyga to definitywnie kwestii przeznaczenia obydwu wzmiankowanych pomieszczeń jako świątyni Kabirów, a szczególnie – czy gliniany

²² Dimitrov 1957B, s. 67; 1957C, s. 183 - 184.

²³ Hudjak 1962, s. 20 - 21; Kozub 1975, s. 160 n.; 1976, s. 128 n.

Ryc. 4. Seuthopolis, wg D.P. Dimitrova. Ołtarz gliniany z pałacu królewskiego

ołtarz wiązał się z tą świątynią. Dotychczas w znanych sanktuariach Kabirów nie odkryto takiego elementu i wydaje się, że omawiany ołtarz trzeba rozpatrywać łącznie ze wszystkimi pozostałymi, a jego związek ze świątynią Kabirów pozostaje słabo umotywowaną hipotezą. Trzeba jeszcze tutaj dodać, że byłaby to jedyna świątynia Kabirów znajdująca się w obrębie większego kompleksu budowlanego i łącząca się z pomieszczeniami mieszkalnymi.

W Seuthopolis²⁴ paleniska zdobione znajdowały się we wnętrzach wszystkich domów mieszkalnych, usytuowane w sposób wskazujący na ich specjalne znaczenie. Znajdowały się one zawsze w największym centralnym lub narożnikowym pomieszczeniu, które nie łączyło się z pozostałymi i miało wejście z portyku. Umieszczone były centralnie, równoległe do ścian i naprzeciw wejścia. Nie wiemy, czy sale te wyróżniały się poza tym jakimiś szczególnymi cechami, wydaje się jednak, że tak nie było. Podobnie przedstawiała się sytuacja obiektów w pałacu królewskim, z tym tylko, że pomieszczenie, w którym był mniejszy ołtarz, łączyło się z salą z inskrypcją, co jest wyjątkiem. Natomiast ołtarz z sali tronowej wyróżniał się monumentalnymi rozmiarami – długość boku wynosiła około 3 m. Jednakże była to, na co warto zwrócić uwagę, wielkość proporcjonalna do rozmiarów sali. Podobnie wyglądała sprawa w kurhanie w Swesztari, gdzie w komorze grobowej znajdował się

²⁴ Dimitrov 1957A, s. 207 - 208; Čičikova 1975, s. 181; Dimitrov, Čičikova 1978, s. 48 - 49.

proporcjonalnie znacznie mniejszy ołtarz (42×42 cm). Komora ta wyraźnie zresztą odwzorowywała kształt pomieszczenia mieszkalnego, świadczy o tym zarówno istnienie progu, konstrukcja ścian, jak i usytuowanie ołtarza. Trzeba jeszcze podkreślić, że na żadnym z palenisk nie ma śladu działania ognia, a 3 obiekty w Seuthopolis były nawet malowane, co wyklucza ich utylitarny charakter, a przy przyjęciu ich funkcji ołtarzy świadczy, że nie były one używane do ofiar całopalnych. Jak można sądzić na podstawie wstępnych informacji, podobnie jak w Seuthopolis wyglądała sytuacja w Kabile.

Dość liczne są odkrycia ołtarzy glinianych w kurhanach; niestety tylko w kilku wypadkach dysponujemy bliższymi informacjami. Tak więc w Strelczy (kurhan Żaba Mogiła), na nasypie, według G. Kitova znajdować się miał drewniany budynek o podłodze i ścianach wylepionych gliną i ornamentowanych; wystąpiły tutaj liczne figury kultowe typu chenet. Natomiast w nasypie kurhanu znajdowały się liczne ogniska i jamy. W Koczan odkryto wyraźne ślady rytualnej uczty pogrzebowej, gdyż w górnej części nasypu kurhanu, wspólnie z ułamkami ołtarza glinianego, wystąpiła warstwa spalenizny z potłuczonymi ułamkami naczyń, licznymi rozbitymi kośćmi zwierzęcymi oraz figurka kamienna typu chenet. Jest to więc sytuacja zbliżona do znanej ze Strelczy, odmienna natomiast od stwierdzonej w Swesztari.

Dysponujemy jednakże bardzo bliską analogią do ołtarza ze Swesztari. Mianowicie w kurhanie w miejscowości Jankowo koło Kolarowgrad odkryto ołtarz w postaci bloku kamiennego o wymiarach $45 \times 45 \times 10$ cm, o powierzchni górnej zdobionej dwoma koncentrycznymi kwadratami, we wnętrzu których znajdowało się zagłębione lekko koło²⁵. Jest to niewątpliwie ołtarz monolityczny²⁶, a jego zdobnictwo jest bardzo zbliżone lub wręcz analogiczne ze znanym z ołtarzy glinianych; identyczny jest kształt, rozmiary, ornament i lokalizacja, a jedyną różnicę stanowi surowiec.

Interesujące analogie do ołtarzy z kurhanów pochodzą z Ukrainy²⁷. Odkrywa się tutaj w kurhanach prostokątne lub kwadratowe bloki kamienne, które miały jednak w środku pionowy otwór przechodzący przez cały blok. Niekiedy ołtarz położony był ponad obciętą i ułożoną w dół amforą w ten sposób, że otwór ołtarza znajdował się dokładnie ponad amforą. Ołtarze te występują w otoczeniu resztek rytualnych uczt pogrzebowych. Chronologia tych ołtarzy obejmuje okres od VI wieku p.n.e. do II wieku n.e. Ołtarze te łączą się więc niewątpliwie z krwawymi ofiarami całopalnymi ze zwierząt. Obiekty takie znane są także z Grecji, z okresu VIII - VI wieku p.n.e., znikają one zaś po wydaniu przez Solona zakazu składania ofiar krwawych i przetrwały tylko na peryferyjnym obszarze czarnomorskim²⁸. Tak więc forma tych ołtarzy jest wyraźnie odmienna i z terenu Tracji nie znamy z kurhanów ołtarzy typu bothrosa. Jednakże uznać można, że w obu wypadkach mamy do

²⁵ Dremsizova 1955, s. 61 - 63.

²⁶ Yavis 1949, s. 131 n., 141 n.

²⁷ Kastanajan 1950, s. 124; Jacenko 1960, s. 99 n.

²⁸ Kastanajan 1950, s. 134.

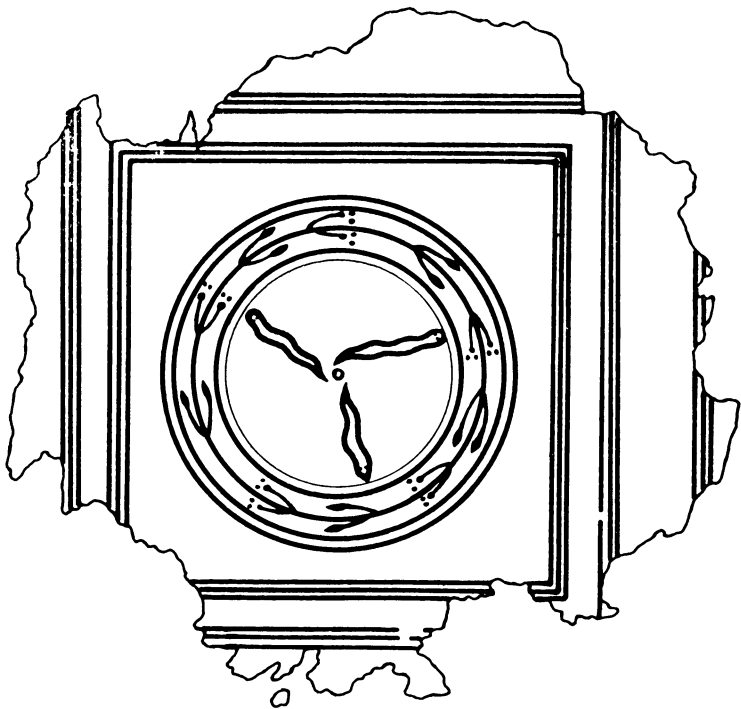
czynienia z pozostałościami uczt pogrzebowych. Wszystkie ołtarze trackie z kurhanów, w tym także kamienne, są identyczne. Można więc uznać, że nie służyły z pewnością do składania ofiar krwawych i że nie składano na nich także ofiar całopalnych, gdyż nie było na nich śladów ognia. Reprezentują więc one inną koncepcję ołtarza aniżeli ołtarze nadczarnomorskie, a ze względu na ich identyczność z ołtarzami domowymi można przyjąć, że identyczne było także ich znaczenie sakralne i forma składanych na nich ofiar. Powszechność ich występowania w domach świadczy, że były to ołtarze kultu domowego. Obecnie więc zastanowimy się nad kwestią genezy tych obiektów, a w dalszej kolejności nad ich konkretnym przeznaczeniem. W greckiej aparaturze ołtarzowej istnieje kategoria ołtarzy, które są uderzająco podobne do obiektów trackich. Są to ołtarze określane przez C. G. Yavisa jako ceremonialne wkłęsłe²⁹. Obiekty tego typu są zdecydowanie chtoniczne, a ich cechy najbardziej charakterystyczne to bardzo niewielka wysokość oraz obecność wkłęsłego, z reguły kolistego zagłębienia w środku, które służyło do palenia ognia. Miały one kształt kwadratowy, wykonywane były z kamienia, a długość boku wynosiła 1,5 - 3 m. Obiekty tego typu nie są znane sprzed VI w. p.n.e. Na uwagę zasługuje ołtarz z Akropolu w Atenach, który opisuje Pausaniasz mówiąc o ołtarzu Zeusa Hypotosa, na którym w charakterze ofiary składano ciastka. Tak więc ołtarze ceremonialne wkłęsłe uznać można za wyraźny prototyp interesujących nas obiektów trackich. Nie ulega wątpliwości chtoniczny charakter tych zabytków. Świadczy o tym ich znikoma wysokość i obecność kolistego zagłębienia w środku. Jest to element bardzo istotny dla interpretacji.

Dla rozpatrzenia kwestii znaczenia sakralnego interesujących nas obiektów dysponujemy czterema kategoriami danych: 1) forma ołtarza, 2) lokalizacja, 3) charakter ornamentyki, 4) współwystępujące zabytki.

Lokalizacja ołtarzy nie pozostawia wątpliwości, że wiązały się one z obrzędami kultu domowego. Przykład obiektu ze Swesztari, gdzie komora grobowa odtwarza plan izby mieszkalnej, jest specjalnie instruktywny. Problemem pozostaje więc rozstrzygnięcie charakteru tego kultu. Najbardziej przekonująca jest w naszym mniemaniu hipoteza, że mamy do czynienia z ołtarzami kultu rodzinnego, określanego jako kult ogniska domowego, które jako funkcjonalne i symboliczne centrum domu symbolizowało pomyślność domu i jego mieszkańców i stanowiło jednocześnie ołtarz różnego rodzaju obrzędów wiążących się z domowymi i rodzinnymi uroczystościami. Forma ołtarzy świadczy o ich chtonicznym charakterze. Dla ołtarzy znajdujących się w obrębie domu można uznać za całkowicie uzasadniony ich związek z tzw. kultem przodków, który stanowi wyraźny element składowy zespołu wierzeń rodzinnych, jak świadczy o tym dorobek religioznawstwa. Wyraźne potwierdzenie tego stanowi fakt odkrywania tychże ołtarzy w kurhanach. W jednym wypadku dysponujemy także bezpośrednim dowodem w zakresie ornamentyki. Chodzi tutaj o motyw węży znajdujący się na jednym z ołtarzy w Seuthopolis (ryc. 5), który

²⁹ Yavis 1949, s. 93, 128 - 130, 203 - 204.

według M.P. Nilssona wyraźnie wiązać można z domowym bóstwem opiekuńczym³⁰. Także zaznaczający się związek figurek typu chenet z ornamentowanymi ołtarzami glinianymi potwierdza taką hipotezę³¹. Na podstawie tych danych uznać można, że interesujące nas obiekty trackie są ołtarzami, przy których odprawiano obrzędy

Ryc. 5. Seuthopolis, wg D.P. Dimitrova. Plan ołtarza glinianego zdobionego motywem węży

ku czci opiekuńczych bóstw domowych. Nie palono na nich ognia, miały więc one charakter symboliczny, o czym zresztą świadczy także malowanie ołtarzy i typ zdobnictwa. Natomiast jeśli chodzi o ołtarze-paleniska w pałacu Seuthesa III wydaje się, że najbardziej przekonująca jest hipoteza, że również one wiązały się z kultem domowym, przy czym „palenisko” mniejsze, nie odbiegające swym charakterem od wszystkich pozostałych, stanowiło prywatny ołtarz mieszkańców pałacu, a obiekt duży, usytuowany w sali tronowej, uznać trzeba za główny ołtarz miejski lub zgola państwowy, przy którym odprawiano obrzędy wiążące się ze świętami i obchodami dotyczącymi całego miasta. D.P. Dimitrov dowodzi, że królowie traccy byli jedno-

³⁰ Nilsson 1925, s. 123 - 124; 1927, s. 273 n.; 1941, s. 183; 1960, s. 274 - 275.

³¹ Podstawowe i ciągle aktualne jest podsumowanie J. Déchelette'a (1914, s. 1399 n.); także Drost 1954; Gerasimov 1960.

Ryc. 6. Płowdiw — Nebe Tepe. Ołtarz gliniany. Fot. T. Makiewicz

częściej głównymi kapłanami³². W ramach takiej koncepcji obecność głównego ołtarza państwowego w pałacu władcy, jednocześnie głównego kapłana, jest całkowicie oczywista. Możliwość taką wyraźnie potwierdzają analogie greckie — ognisko miejskie znajdujące się w prytanejonie, a także sytuacja w Rzymie.

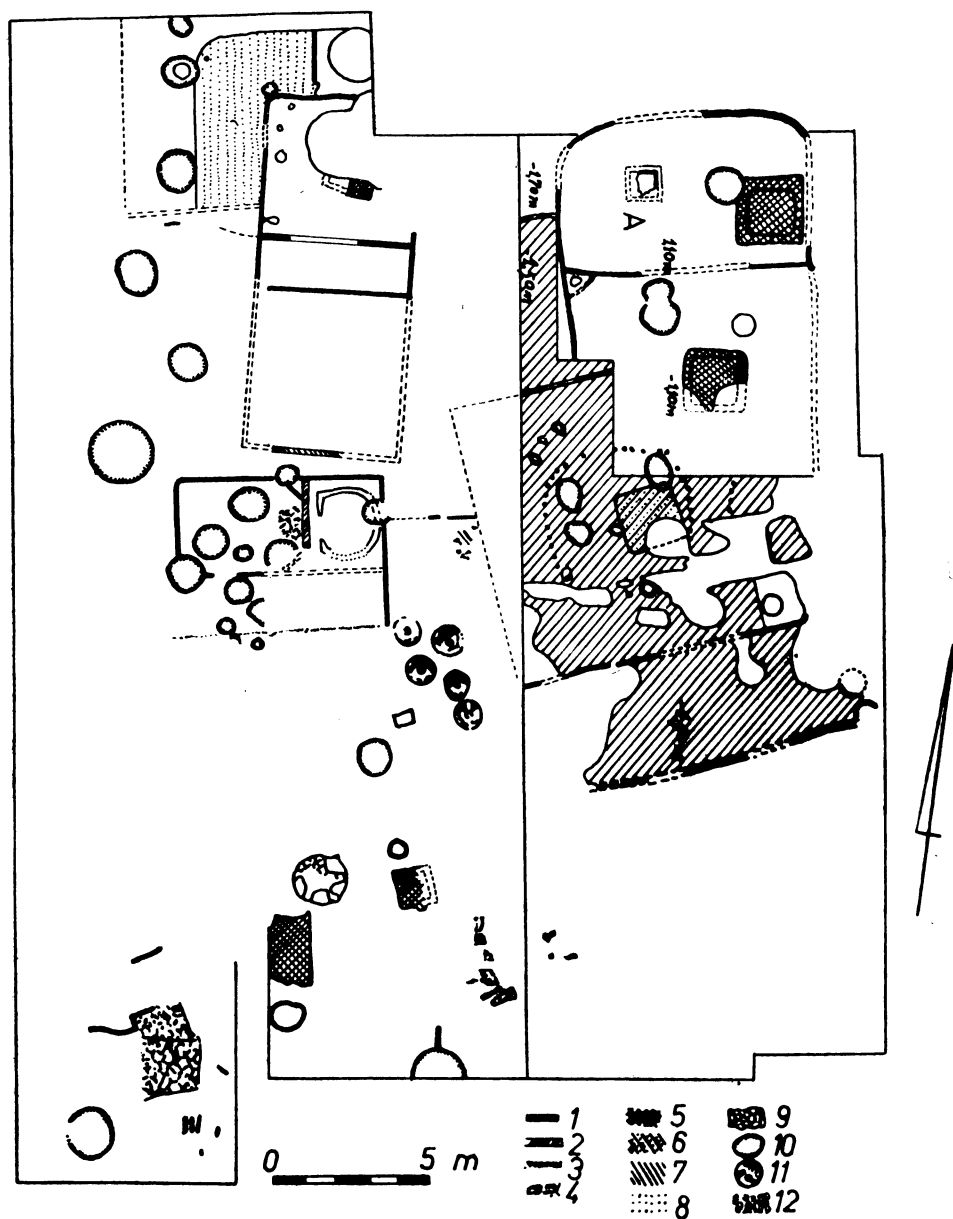
ZNACZENIE SAKRALNE PALENISK DACKICH

Analiza formalna i stylistyczna wykazała ściśle pokrewieństwo obiektów trackich z terenu Bułgarii i dackich z terenu Rumunii. To wyraźne pokrewieństwo widoczne w ornamentyce i formie obiektów, a także częściowo chronologiczne³³, świadczy, że również religijne znaczenie całego zjawiska nie było odmienne. Należy więc zastanowić się raczej, czy istniały jakieś odmienności i czy zachodziły jakieś przeobrażenia w treści sakralnej tego fenomenu. Istnieją więc wyraźne analogie w usytuowaniu tych obiektów, które występują zarówno w budynkach o charakterze specjalnym, jak i w zwykłych domach mieszkalnych. Nie znamy natomiast, jak dotychczas, żadnych ornamentowanych „palenisk” odkrytych w kurhanach. Może to wynikać z faktu, że obiekty trackie występowały w kurhanach o monumentalnych rozmiarach, które występują tylko na terenie Tracji.

Do grupy palenisk znajdujących się w budynkach o charakterze specjalnym należą

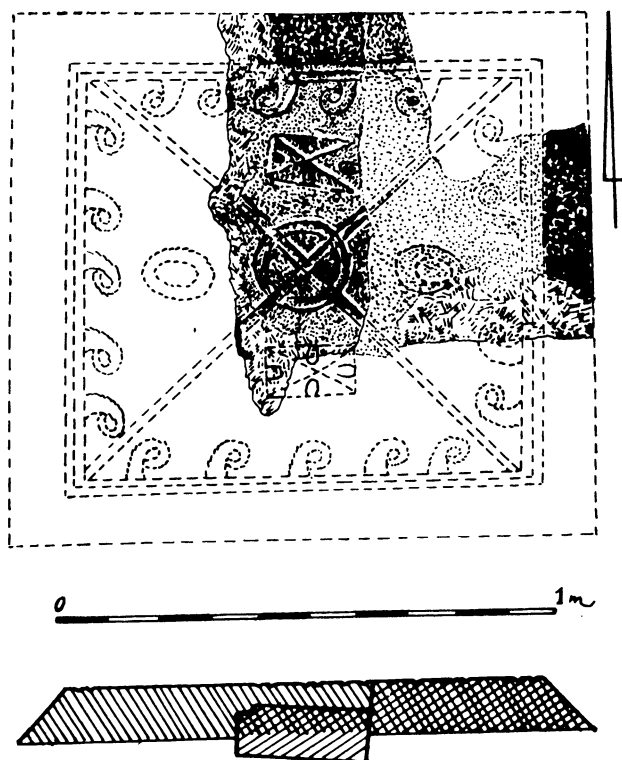
³² Dimitrov 1957B, s. 70 n; 1957C, s. 190 n.; Mihajlov 1972, s. 254 - 256.

³³ Na ten temat: Makiewicz 1976, s. 141 - 142, 155 - 156; 1977, s. 182.

Ryc. 7. Popești (Rumunia). Plan wykopów z lokalizacją kompleksu pomieszczeń „dworu” wodza plemiennego, wg R. Vulpe

3 ołtarze: Popești, Cîrlomănești i Vladiceasca. Budowla w Popești³⁴ odbiegała swym charakterem od dwóch pozostałych, posiadała natomiast pewne cechy wspólne z pałacem w Seuthopolis (położenie na terenie wyodrębnionej cytadeli w obrębie twierdzy typu *dava*). Budynki w obrębie cytadeli (ryc. 7) odbiegały swą wielkością, rozplanowaniem i charakterem od zwykłych domów mieszkalnych. Jednakże budowla absydowa z ornamentowanym ołtarzem glinianym różniła się zasadniczo od pałacu w Seuthopolis. Nie była mianowicie budynkiem mieszkalnym, lecz budowlą przeznaczoną wyłącznie do celów sakralnych. Natomiast w otoczeniu znajdowały się także budynki mieszkalne i produkcyjne, wyróżniające się jednak swym charakterem. Druga cecha wyróżniająca to fakt, że w budowlu absydowej znajdowało się palenisko zdobione ornamentem najbogatszym i najefektowniejszym ze wszystkich obiektów dackich, aczkolwiek wyraźnie zbarbaryzowanym w stosunku do ornamentyki ołtarzy tracich (ryc. 8). Lecz wszystkie te budynki specjalne mają także pewne cechy wspólne. Wyróżniały się one znacznymi rozmiarami, techniką budowy oraz obecnością szeregu elementów o wyjątkowym charakterze, zarówno pod względem rozplanowa-

Ryc. 8. Popești. Plan ołtarza glinianego z „dworu” wodza plemiennego, wg R. Vulpe

³⁴ Vulpe 1955; 1957; 1959, s. 307 - 313; 1960, s. 321 - 327; 1966, s. 31 n.

nia, jak i wyposażenia. Podstawowe znaczenie ma jednak fakt, że są to budynki przeznaczone wyłącznie do celów sakralnych, nie łączące się z obiektami mieszkalnymi, przy czym jeden z nich występuje w obrębie wyodrębnionej cytadeli zamieszkałej przez arystokrację plemienną, natomiast dwa pozostałe odkryte zostały na zwykłych osadach, w otoczeniu normalnych domostw mieszkalnych³⁵. Obydwa te budynki użytkowane były przez ogół ludności i prócz zabytków o charakterze kultowym nie odkryto w nich żadnych wybitnych zabytków.

Natomiast pozostałe paleniska występowały w zwykłych domach mieszkalnych lub też takiej ich lokalizacji można się domyślać, gdyż w ani jednym wypadku nie uchwycono pełnego zarysu takiego domostwa. Nie ulega natomiast wątpliwości, że te ołtarze-paleniska różniły się od zwykłych palenisk użytkowych zarówno kształtem, jak i bardzo starannym wykonaniem. Trzeba tutaj zresztą podkreślić, że również inne niezdobione paleniska znajdujące się w obrębie i w otoczeniu budynku absydowego w Popești były bardzo starannie wykonane i miały analogiczny kształt – niskiego ostrosłupa ściętego, podobnie jak obiekty trackie. Jednakże część obiektów z domów mieszkalnych nie miała już takiej formy, lecz stanowiła po prostu integralną część podłogi glinianej domu i była wyodrębniona tylko poprzez wykonanie ornamentu w części centralnej (Bukareszt – Mihai Voda, Poiana, Cătelu Nou).

Widzimy więc, że wiele elementów jest identycznych jak w wypadku obiektów trackich, a mianowicie istnieje wyraźna ciągłość chronologiczna, identyczny jest kształt części ołtarzy i bardzo wyraźne są nawiązania ornamentacyjne, przy czym nie ulega wątpliwości, że w wypadku obiektów dackich mamy do czynienia z obecnością tylko bardzo uproszczonego zdobnictwa i dominacją bardzo prostych motywów znanych już jednak z ołtarzy trackich. Tak więc uznać trzeba ołtarze trackie i dackie za zjawiska identyczne. Niemniej istnieją tutaj także wyraźne przeobrażenia. Wyraźnie inny jest charakter budowli specjalnych. W wypadku kultury trackiej był to pałac królewski, natomiast dwie budowle dackie interpretowane są słusznie przez odkrywców M. Babeș i G. Trohani jako wiejskie świątynie³⁶. Natomiast budowla absydowa w Popești zajmuje pozycję pośrednią, gdyż łączy się z kompleksem „dworu” wodza plemiennego, stanowi jednak odrębny budynek. Jej pośredni charakter przejawia się zresztą także w ornamentyce paleniska, które zdobione jest zdecydowanie najbardziej bogato ze wszystkich obiektów dackich, jednakże ornament ten ma charakter wyraźnie zbarbaryzowany.

Wydaje się, że możemy stwierdzić na tej podstawie, że nie uległa zmianie sama treść kultowa tego zjawiska, natomiast inna stała się rola tegoż kultu w obrębie grupy społecznej i wyraźnie obserwować można proces przeobrażania się jego form. W wypadku kultury trackiej mamy do czynienia ze zwykłymi ołtarzami domowymi, przy czym w wypadku pałacu królewskiego ołtarz ten był zmonumentalizowany i pełnił – jak można sądzić na podstawie analogii greckich i rzymskich – rolę ołta-

³⁵ Babeș 1977, s. 320; Trohani 1975; 1976.

³⁶ Babeș 1977, s. 320; Trohani 1975; 1976.

rza-paleniska miejskiego lub państwowego. Natomiast w kulturze dackiej poprzez obiekt o pośrednim charakterze w Popęsii obserwować można zjawisko przeobrażania się roli ołtarzy-palenisk, a mianowicie przechodzenia ołtarza do odrębnej świątyni, stanowiącej centrum obrzędów określonej grupy społecznej. Jednocześnie uproszczeniu ulega sama forma ołtarza, który przestaje mieć kształt bryły wyodrębnionej z podłogi.

Na uwagę zasługuje w tym kontekście sytuacja w Cîrlomănești. Odkryto tutaj dwie budowle kultowe położone koło siebie. Obok budynku z paleniskiem ornamentowanym znajdowała się jeszcze druga budowla, nie posiadająca żadnych elementów glinianych, w której znajdowały się potężne filary wspierające i kamienne fundamenty ścian. Wymiary jej wynosiły 20 × 10 m. Jej zasadniczy element stanowiła sala z trzema rzędami filarów, zakończona z jednej strony absydą wykonaną z kamieni³⁷. Istnienie równocześnie obok siebie dwóch świątyń narzuca wniosek, że wiązały się one z obrzędami odrębnych kultów. Można więc sądzić, że sanktuarium z glinianymi ołtarzami wiązało się z kultem opiekuńczych bóstw rodzinnych i grupy społecznej, który określa się umownie jako kult ogniska domowego, natomiast potężna świątynia z absydą stanowiła sanktuarium związane z obrzędami ku czci bóstwa lub bóstw najwyższych.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że podstawowe fakty archeologiczne tego zjawiska są identyczne w kulturze trackiej i dackiej; można więc uznać, że identyczny jest także ich sens sakralny i rola ornamentowanych ołtarzy glinianych. Natomiast wyraźne zmiany zachodzą w formach odprawiania tego kultu, gdyż z typowego kultu czysto domowego staje się on kultem grupy społecznej, którego obrzędy były odprawiane w odrębnej świątyni, stanowiącej centrum wspólnoty terytorialnej lub plemiennej. Jednocześnie uproszczeniu ulega sam kształt ołtarzy. W kulturze trackiej miały one kształt niskiego ostrosłupa ściętego, wywyższonego ponad podłogę, co nawiązywało bezpośrednio do ołtarzowej tradycji helleńskiej. Natomiast w kulturze dackiej ołtarz stanowił po prostu część glinianej podłogi, starannie wykonanej i wygładzonej, której część centralna została wyodrębniona poprzez wyrzycie ornamentu.

LITERATURA

- Babeș M., 1977, *Statuelele geto-dace de la Cîrlomănești*. (Jud. Buzău), *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 28, 3, s. 319 - 352.
- Colectivul de cercetări arheologice al Academiei R.P.R., Șantierul Poiana, *Studii și Cercetări de Istorie Veche* III, 1952, s. 191 - 230.
- Čižikova M., 1975, *Žertveniki ellinističeskoj epohi v Trakii*, *Studia Thracica* 1, s. 180 - 195.
- Déchelette J., 1914, *Manuel d'Archaeologie Préhistorique, Celtique et Gallo-Romaine*, 2, 3, Paris.

³⁷ Babeș 1977, s. 341 n.

- Dimitrov D. P., 1957A, *Sevtopol — frakijskij gorod bliz s. Koprinka kazanlykskogo rajona*, Sovetskaja Arheologija 1, s. 199 - 216.
- , 1957B, *K'm voprosa za religiata na Trakite ot ranneelinističskata epoha*, Istoričeski Pregled 13, 2, s. 65 - 81.
- , 1957C, *Neuentdeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der früh-hellenistischen Epoche*, Latomus XXVIII (Hommage á Waldemar Deonna), s. 181 - 193.
- , 1960, *Gradoustrojstvo i arhitektura na trakijskija grad Sevtopolis*, Arheologija II, 1, s. 3 - 15.
- , 1961, *Seuthopolis*, Antiquity XXXV, s. 91 - 102.
- Dimitrov D. P., Čičikova M., 1978, *The Thracian City of Seuthopolis*, British Archaeological Report, Supplementary Series 38, London.
- Dobrovolskij A. V., 1960, *Rozkopki diljanok A i G — ta mogil'nika zolotobalkivskogo poselenija rubežu našoi eri v 1951 i 1952 rokah*, Arheologičeni Pamjatki URSS IX, s. 141 - 165.
- Dremsizova S., 1955, *Nadgrobni mogili pri selo Jankovo*, IAI XIX (Sbornik Gavril Kacarov, II), s. 61 - 83.
- Drost D., 1954, *Zur Gliederung und Herkunft der metallenen Feuerböcke Mitteleuropas*, Ethnographisch-Archeologische Forschungen II, s. 100 - 158.
- Fehér G., 1935, *Mogilni nahodki ot Mumdzilar*, IAI 8, s. 106 - 115.
- Gerasimov T., 1960, *Keltski kultovi figuri ot B'lgarija*, IAI XXIII, s. 165 - 204.
- Hudjak M. M., 1962, *Iz istorii Nimfeja VI - III vekov do n.e.*, Leningrad.
- Jacenko J. V., 1960, *O dvuh žertvennikah esharah v kurganah poberežja Dneprovsko-Bygskogo Limana*, Trudy GIM 37, s. 99 - 104.
- Kastanajan, 1950, *Obrjad trizny v Bosporskih kurganah*, Sovetskaja Arheologija XIV, s. 124 - 138.
- Kitov G., 1977, *Trakijskaja grobnica — mavzolej kraj grad Strelča*, Vekove 1, s. 12 - 21.
- Kozub J. I., 1975, *Drevnejšee svjatišče Ol'vii*, w: *Ol'vija*, Kiev, s. 139 - 163.
- , 1976, *Drevnejšij kul'tovyy kompleks Ol'vii*, w: *Hudožestvennaja kultura i arheologija antičnogo mira*, Sbornik pamjati B. V. Farmakovskogo, Moskva, s. 124 - 130.
- Leahu V., 1965, *Săpăturile arheologice de la Cătelu Nou*, Cercetări Arheologice in București II, s. 11 - 74.
- Makiewicz T., 1976, *Oltarze i „paleniska” ornamentowane z epoki żelaza w Europie*, Przegląd Archeologiczny 24, s. 100 - 183.
- , 1977, *W sprawie genezy trackich i dackich oltarzy i palenisk kultowych*, Przegląd Archeologiczny 25, s. 179 - 187.
- Mihajlov G., 1972, *Trakite*, Sofija.
- Nilsson M. P., 1925, *A History of Greek Religion*, Oxford.
- , 1927, *The Minoan — Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund.
- , 1941, *Geschichte der griechischen Religion*, I: *Bis zur griechischen Weltherrschaft*, München.
- , 1960, *Roman and Greek Domestic Cult*, w: *Opuscula Selecta*, III, Lund, s. 271 - 286.
- Pejkov A., 1980, *Raskopki v drevnefrakijskom gorode Evtlpija (1974 - 1978)*, Pulpudeva 3, s. 239 - 249.
- Trohani G., 1975, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în aşezarea geto-dacica de la Vlădiceasca*, jud. Ilfov in anul 1973, Cercetări Arheologice I, s. 151 - 175.
- , 1976, *Săpăturile din aşezarea Geto-Dacă de la Vlădiceasca*, Cercetări Arheologice II, s. 87 - 134.
- Turcu M., 1979, *Geto-daci din Cimpia Munteniei*, Bucureşti.
- Viazmitina M. J., 1969, *Frakijskije elementy v kulture naselenija gorodišč nižnego Dnepra*, w: *Drevnie frakijcy v severnom Pričernomorie*, MIA 150, Moskva, s. 119 - 134.
- Vulpe R., 1955, *Şantierul arheologic Popeşti. Raport preliminar*, Studii şi Cercetări de Istorie Veche, IV fasc. 1/2, s. 239 - 264.

- , 1957, *Şantierul arheologic Popeşti, reg. Bucureşti, r. Bihăleşti*, Materiale şi Cercetări Arheologice III, s. 224 - 246.
- , 1959, *Şantierul arheologic Popeşti*, Materiale şi Cercetări Arheologice IV, s. 307 - 324.
- , 1960, *Şantierul arheologic Popeşti*, Materiale şi Cercetări Arheologice VII, s. 321 - 328.
- , 1966, *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti.
- Yavis C. G., 1949, *Greek Altars. Origins and Typology. Including the Minoan-Mycenaean Offering Apparatus. An Archaeological Study in the History of Religion*, Saint Louis University Studies, Monograph Series, Humanities, 1.

THE SACRAL SIGNIFICANCE OF THRACIAN AND DACIAN ORNAMENTED CLAY ALTARS AT HOMES

Summary

In many countries of Europe occur interesting objects in the form of ornamented clay altars and hearths. The separated group of these objects is known from the area of Bulgaria and Rumania. Their characteristic feature is a well-developed and attractive ornamentation, and form as well as their occurrence in various structures (houses, palaces, temples, barrows). Their chronology encompasses the period from the 4th century B.C. to the 1st century B.C., where the Thracian structures (Bulgaria) are older (4th-3rd c. B.C.), and the Dacian structures (Rumania) are distinctly younger (2nd-1st c. B.C.). The sacral interpretation of these altars — hearths is of great significance since they have been uncovered in large numbers, they occurred in various situations, and moreover they are the oldest segment of a distinct genetic-developmental set of ornamented clay altars which reaches Denmark and Germany through Czechoslovakia and Poland. The ornamented hearths-altars occurred mainly in residential houses within a special room (Seuthopolis) but also in the palace of King Seuthes III (from the altar). They also occurred in the burial chambers of barrows. On the basis of the whole of data, i.e., location, forms of an altar, character of ornamentation and co-occurring monuments (special attention should be paid here to firedogs figures) we can say that these objects were distinctly connected with the home cult customs and rites, being a kind of home altars. This was surely a family-home cult described as the cult of home hearth which being a functional centre of home symbolized the prosperity of home and its inhabitants. These customs and rites were for sure connected also with the so called cult of ancestors which explains the presence of these altars in the barrows. The fire was not lit in these altars and the rites performed were of a symbolic character. The altar-hearth from the palace of Seuthes III should be considered as the main city or state altar.

Of analogical importance were also these altars in the Dacian culture where they occurred in residential buildings, headquarters of the tribal leaders, but also in special buildings which were temples in character. Ornamentation and forms of altars underwent distinct simplification. Therefore the character of the cult was identical also but the presence of altars in separate temples is an evidence that its role changed. It can be explained by the fact that Dacian houses were distinctly smaller and more modest than the Thracian ones and there was no space in these houses for a separate room with an altar. The character of cult and the role performed as well as deities connected with it corresponded to the role performed in Grecian and Roman religion by Hestia and Vesta, respectively.

The sacral significance and character of the cult was identical in the Thracian and Dacian culture. The changes occurred in the forms of altars, type of ornamentation which was clearly simplified. It resulted from the generally lower level of Dacian culture than that of Thracian which was within the direct Grecian influence. At the same time this cult from the typical cult of a purely family, home character becomes a cult of a social group whose rites were celebrated in separate temples.